

УДК 316.612

НАТАЛІЯ КОРЧАКОВА

м. Київ

natalyviktor@gmail.com

ОНТОГЕНЕТИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ТРИВАЛИХ ФОРМ ПРОСОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ В ЮНАЦЬКОМУ ТА ДОРОСЛОМУ ВІЦІ

Висвітлюються питання вікової генези тривалих форм просоціальної поведінки у юнацькому та дорослому періодах. Обґрунтовується доцільність онтогенетичного ракурсу розгляду проблеми, виокремлюються основні напрямки сучасних досліджень, присвячених вивченню волонтерства та донорства як різновидів тривалих програм просоціальної поведінки. Висвітлюються питання вікових особливостей даних різновидів соціально-ціннісної поведінки. Аналізуються питання готовності до волонтерської діяльності, описуються моделі юнацького та ідеального волонтерства, особливості залучення молоді до волонтерських програм. Виокремлюються основні мотиви волонтерства, обговорюється специфіка їх дії у кожному із вікових періодів, простежується лінія генезу пізнавальних, кар'єрних, соціальних, захисних, альтруїстичних мотивів.

Ключові слова: просоціальна поведінка, волонтерство, донорство, вікові особливості, вікова генеза.

Сучасний етап розвитку психологічної науки характеризується поєднанням інтеграційних і диференційних процесів. У сфері кожної наукової проблематики викристалізуються все нові і нові лінії аналізу, які сприяють розширенню та збагаченню наукового пізнання про можливості людської психіки та поведінки. Ці процеси простежуються і у розвитку одного із відносно нових напрямків психологічного аналізу соціальної сутності людини – вивчення просоціальної поведінки. Тривалий час, у вивченні здатності людини діяти на користь інших, виявляти підтримку і дієву допомогу, простежувалася тенденція зосередження зусиль на аналізі короткотривалих, переважно спонтанних, незапланованих форм просоціальної поведінки (Penner L. A.). Це дозволило зібрати багатий матеріал про її характер, особливості, ситуативну і диспозиційну основи. Завдяки науковим пошукам, у лоні просоціальної проблематики у останній період відбулося виокремлення нової лінії аналізу – вивчення психологічних аспектів добровільної участі людей у тривалих формах допомоги (М. В. Петренко [2]; А. О. Шагурова [3]; М. А. Okun [7]; А. М. Omoto; J. McLennan [8]; М. Е. Cabrera-Darias [4]). Загальними характеристиками таких форм поведінки є їх тривалість, спланованість, добровільність, включеність у певну благодійну

організаційну структуру. Розробка цієї проблеми, у свою чергу, сприяла активізації наукових пошуків щодо вікової генези явища: вивчення витоків довготривалих форм сприяння, їх представленість і специфіку у різні періоди онтогенезу. У той же час необхідно констатувати, що онтогенетичний ракурс аналізу проблеми лише започатковується і має багато невирішених питань.

Мета статті – висвітлити особливості розвитку довготривалих форм просоціальної поведінки у юнацькому та дорослому віці, охарактеризувати змістові та мотиваційні основи просоціальних виявів, дослідження вікових аспектів проблеми у вітчизняній та зарубіжній психології.

Аналіз наукової літератури та власні спостереження вказують на те, що первинні форми тривалого сприяння виявляються з періоду дошкільного дитинства у формі програм опіки відносно наймолодших членів сім'ї, друзів, однолітків, особливо з ознаками інвалідизації. Не зважаючи на присутність стимулюючих впливів дорослих, вони характеризуються наявністю суб'єктної ініціації, відносно постійністю та добровільністю. Це не просто виконання доручень, а первинна форма доброчинності та гуманізму. У молодшому шкільному віці відбувається не лише розширення опікуючих форм просоціальної поведінки, але

й з'являється більш організований контекст дії на користь інших – шефська допомога. Як і у попередньому періоді, вчинки дітей спрямовуються дорослими, але значна кількість поведінкових програм ініціюється самими дітьми. Шефська діяльність – форма просоціальної поведінки, що передуює більш складним стратегіям допомоги – волонтерству та донорству. Саме ці форми тривалої участі людини у наданні підтримки іншим у психологічній науці відносять до найбільш сформованих стратегій вияву просоціальності. Волонтерська діяльність – це довгострокова, спланована, безоплатна поведінка, спрямована на користь незнайомих людей, що відбувається у рамках певної благодійної організації.

Як різновид просоціальної поведінки волонтерство започатковується у період підліткового віку. Аналіз наукових джерел дозволяє стверджувати, що проблеми вікового генезу волонтерства зі сторони психологічної науки відпрацьована недостатньо. Більш інтенсивно ці питання представлені у роботах педагогічного спрямування. У них обговорюються шляхи формування готовності до волонтерства (Е. С. Азарова, 2008 [1]; І. М. Григор'єв, 2009; Л. В. Даль, 2012; Т. Л. Лях, 2009; Л. Є. Сікорська, 2011), аналізуються питання формування тривалих програм просоціальної поведінки у контексті професійної підготовки (О. Р. Данилова, 2011; Н. В. Маковей, 2006). У психологічній науці вивчення волонтерства інтенсифікувалося лише у останній період. Основна увага зосереджується на вивченні детермінуючих основ довготривалих програм сприяння, їх диспозиційних предикторів.

Аналіз волонтерства у період ранньої дорослості ми знаходимо у роботах вітчизняних і зарубіжних дослідників (З. П. Бондаренко, 2008; Л. П. Конвісарєва, 2006; А. О. Шагурова; Marta E. et al.; S. Oesterle, 2004). Частина з цих робіт передбачає простеження тривалої вікової перспективи, що охоплює не лише період юності та дорослості, але й початкові етапи старіння (Dávila M. C., 2009; Cabrera-Darias M., 2015) Основними лініями аналізу є вивчення детермінант тривалої участі молодих людей у просоціальних програмах та рівня соціально-психологічної готовності до цього виду діяльності. Зокрема у роботах італійських

психологів запропонована модель юнацького волонтерства (Marta E. , Pozzi M., 2008) [6]. До її основних елементів віднесено характер мотивації (наявність чи відсутність орієнтації на іншого), групову ідентифікацію, відчуття задоволеності, наявність підтримки членів сім'ї. У своїй сукупності, ці змінні сприяють формуванню унікального конструкту – роліової ідентичності волонтера, що виступає основою просоціальних намірів [6, 39]. Споріднені ідеї ми знаходимо також у роботах російських психологів. Зокрема, у дослідженні Шагурової А. О., описується портрет «ідеального» волонтера як образ успішного суб'єкта діяльності просоціального типу [3, 21–22]. Основними елементами портрету є високорозвинений альтруїзм, емпатія, сформована мотивація допомоги та бажання здійснювати підтримку іншого, здатність створювати і вибудовувати довірливі стосунки з партнерами по спілкуванню, орієнтація на альтруїзм і трудову діяльність, високі комунікативні та організаторські здібності. У роботі зазначається, що характеристики «ідеального» волонтера мають тісний взаємозв'язок із змістовними компонентами соціально-психологічної готовності особистості до волонтерської діяльності, що дозволяє розглядати їх у якості ідеальної моделі підготовки кандидатів у волонтери.

Аналізуючи проблему соціально-психологічної готовності до волонтерства у період пізньої юності (18–22 р.), А. О. Шагурова, зазначає, що сучасна молодь, характеризується різним рівнем готовності до цієї діяльності, що зумовлено особливістю розвитку їх життєвих цінностей і мотиваційно-потребісною сферою особистості. Структура соціально-психологічної готовності включає: мотиваційні, особистісні, емоційно-вольові та комунікативні компоненти. Її формування передбачає реалізацію сукупності завдань, які автор об'єднує у чотири блоки: потребово-цільовий, структурно-змістовний, операційно-технологічний та результативно-оцінний, кожний із яких має специфіку детермінації та змістове наповнення [3, 22]. Зазначимо, що у наукових джерелах обговорюються і дещо інші аспекти конструкту. Зокрема у роботі О. Азарової, при аналізі структури психологічної готовності, увага зосереджується на

виокремленні інтелектуальних і соціально-особистісних складових [1]. На думку автора готовність до волонтерської діяльності включає п'ять систем змінних: пізнавальний блок, спонукальний, комунікативний, особистісний і виконавчий блоки.

Таким чином, аналізуючи детермінуючу функцію різних чинників, автори приходять до висновку, що стійка участь у довготривалих програмах допомоги іншим знаходиться під впливом як диспозиційних, так і організаційних змінних. Бажання продовжувати участь у просоціальних програмах зумовлюється розвитком у молоді людини соціальної ідентичності добровольця, що відбувається завдяки налагодженню взаємин з реципієнтами допомоги та формуванню міцних зв'язків з благодійною організацією (Marta E. [5, 44]). Ототожнення і засвоєння ролі добровольця зумовлює її включення у структуру самооцінки. Чим вищий ступінь ідентифікації та інтерналізації, тим більш ймовірним буде бажання людини продовжувати добродійну діяльність у майбутньому (Finkelstien, 2009; Oesterle S., 2004).

Серед основних ліній волонтерства, при аналізі яких використовується онтогенетичний ракурс, перш за все необхідно зупинитися на вивченні мотиваційних основ добродійної діяльності у різні вікові періоди (S. Oesterle et al 2004; A. M. Omoto et al., 2000; M. A. Okun, A. Schultz, 2003 [7]; Clary E. G. et al; M. E. Cabrera-Darias et al., 2015 [4]). На цей час у психологічній науці виконано не лише цілий ряд наукових досліджень за цією тематикою, але й зроблені перші кроки у напрямку узагальнення результатів. Зокрема, цікавими роботами мета-аналітичного плану є роботи американських вчених та іспанських науковців, у яких обговорюються результати досліджень, присвячених віковим аспектам мотивації волонтерства (M. A. Okun, A. Schultz, 2003 [7]; M. C. Dávila, J. F. Díaz-Morales, 2009 [5]). Зазначимо, що при вивченні вікових аспектів просоціальної мотивації досить часто у наукових дослідженнях використовується прийом онтогенетичних зрізів. Зокрема, перевіряючи лінію генезу мотивів волонтерства з позиції теорії соціоемоційної селективності іспанські психологи використали шестиступеневу

модель відбору респондентів, що дозволило охопити більше ніж п'ятидесятирічний віковий діапазон (від 16 до 66 років і старші) [5].

Аналіз мотиваційних основ просоціальної діяльності здійснюється переважно у лоні багатомірної чи трьохмірної моделі мотивації волонтерства. Історично первинна одномірна модель на даний час є мало вживаною. Найчастіше у дослідженнях обговорюється дія шести основних спонук, що детермінують участь дорослих людей у волонтерській діяльності. До них належать мотиви захисту (послаблення негативних емоційних станів, зумовлених проблемами іншого), ціннісні (альтруїстичні), соціальні (для зміцнення соціальних відносин), пізнавальні (збагачення уявлень про світ), кар'єрні (здобути професію, набути відповідного досвіду, забезпечити кар'єрне просування) та мотиви самоутвердження (E. G. Clary et al.). Виконані дослідження засвідчують наявність як певної схожості, так і відмінності у волонтерській активності молоді і людей зрілого віку [5]. Простеження вікового генезу мотиваційних основ довгострокових форм просоціальної поведінки дозволяє робити висновок про те, що на початкових етапах періоду, більш чітко виокремлюється функціонування мотивів налагодження міжособистісних зв'язків (соціальний мотив) та прагнення до кар'єрного руху, у той час як мотиваційно-спонукальною основою старших за віком добровольців (55 років і старше) є ціннісно-альтруїстичний мотив та бажання бути корисним у вирішенні соціальних проблеми (A. M. Omoto et al., 2000). Обговорюючи лінію розвитку кожного із мотивів, психологи вказують на наявність у епоху дорослості оберненої кореляції між віком та мотивами кар'єрного росту і пізнання. Протягом життя ці мотиви певною мірою втрачають дієвість [7; 5]. Зіставляючи ці групи спонук, M. C. Dávila зазначає, що у всі вікові періоди більш важливим вважається пізнавальний мотив, але з набуттям життєвого досвіду він, певною мірою втрачає свою значущість. Мотив кар'єри найяскравіше представлений у період 16–35 років [5, 89]. Інші тенденції простежуються у сфері дії соціальних мотивів, спрямованих на зміцнення соціальних відносин. Як показали дослідження, ця група спонук зберігає свою

значущість протягом усіх вікових періодів, але при цьому вона не позбавлена вікової специфіки. Ефекти віку у соціальних мотивах волонтерства виявляються у поступовій зміні міжособистісних цілей і орієнтацій. У період ранньої дорослості вікові тенденції виявляються як у спрямуванні міжособистісних інтересів на підтримання існуючих зв'язків, так і їх розширення у процесі волонтерської діяльності. Людина активно включається у процес налагодження нових стосунків з благодійними організаціями. Відбувається знайомство з її членами та реципієнтами допомоги, що спричиняє активацію мотиву, який дістав назву «making friends», як бажання знайти нових друзів [7]. З віком дія цього мотиву поступово послаблюється. У розвитку захисних мотивів простежуються як періоди спадів, так і підйомів. Найбільш чітко вони виявляються у юнацькому та зрілому періодах розвитку [5, 83]. Аналіз вікових закономірностей дії захисних мотивів у психологічній науці продовжує залишатися дискусійним. Ідея підвищення дієвості цієї спонуки у волонтерів зрілих періодів не завжди знаходить своє підтвердження. Визнаючи, що вік є предиктором захисного мотиву волонтерства вчені все ж висловлюють сумнів, щодо можливості використання людьми старшого віку волонтерської діяльності як стратегії регулювання власних емоційних переживань. На думку психологів, старші за віком добровольці мають розвинену здатність контролювати свої емоційні стани, вони володіють достатнім рівнем емоційної саморегуляції станів, а отже можуть регулювати свої стани різними способами [5, 89].

До подібних висновків приходять також іспанські психологи (М. Е. Cabrera-Darias et al., 2015 [4]). Аналізуючи взаємозв'язок волонтерської діяльності і мотиваційних характеристик, особистісних рис та суб'єктивного благополуччя у період 17–65 років, вчені підкреслюють, що просоціальна діяльність зумовлена сукупністю мотивів, які мають вікову специфіку. Простежено також певну відмінність у суб'єктивному виокремленні мотиваційних спонук респондентами, що пройшли опитування у режимі он-лайн та у формі бланкових обстежень. Як показало дослідження, у період ранньої дорослості задоволеність

життям більш чітко пов'язана з бажанням відповідати на запити благодійної організації (мотив організаційної прихильності), набувати життєвий досвід, а також мотивами особистісних обставин. При бланкових опитуваннях респонденти, перш за все, пов'язують задоволеність життям з альтруїстичними основами волонтерства [4, 797]. Зазначимо, що у цьому дослідженні простежено також певні відмінності у наданні допомоги іншим і особистісними рисами. Учасники он-лайн опитування виокремлюють як передумову особистісного благополуччя і щастя такі риси як відповідальність, сумлінність, емоційну стабільність. При бланковому опитуванні предикторами участі у довготривалих формах просоціальної поведінки та задоволеності життям позначається нейротизм, такі характеристики як екстраверсія, товарищескість, теплота і активність [4, 791].

Вивчення наукових джерел дозволяє робити висновок, що вікова специфіка мотиваційних структур простежуються практично у всіх різновидах волонтерської діяльності. Навіть, якщо мова йде про добровольчі програми екстремального характеру. Зокрема, у дослідженні австралійських психологів здійснено порівняння мотивації добровольців-пожежників трьох вікових підгруп: 18–34, 35–44 і 45+ років (J. McLennan, A. Birch, [8, 56]). Встановлено, що вік впливає на характер домінуючих мотивів. Волонтери наймолодшої групи чіткіше декларують особистісно орієнтовані спонуки (Self-oriented motivations): отримання професійних знань та розвиток професійних навичок, просування по службі, налагодження дружніх зв'язків, іміджево-презентаційні стратегії [8, 61]. При цьому молодь особливо не відрізняється від інших вікових підгруп за мотивами пожежної безпеки чи суспільної необхідності. На думку дослідників, це вказує не стільки на різницю світоглядних установок різних поколінь, скільки віковій закономірності особистісного розвитку. У період ранньої дорослості (18–34 р.) відбувається інтенсифікація програм, спрямованих на реалізацію життєвих цілей, пов'язаних з кар'єрою, формуванням статусів, самоутвердженням та налагодженням стосунків.

Другою формою довготривалих програм просоціально-зорієнтованих форм поведінки

у період юності і дорослості є донорство. Аналіз вікових аспектів цього явища ми знаходимо у роботі українського психолога М. В. Петренка [2]. Дослідження спрямоване на вивченні вікових предикторів просоціальної поведінки донорства. Охоплено майже двадцятирічний відрізок онтогенезу – від періоду пізньої юності (19–20 р.) до завершального етапу ранньої дорослості (34–38 р.). Застосовуючи розширену модель донорської поведінки, автор виокремив три групи факторів, що визначають просоціальний намір: атитюд (соціальна установка), норми, і суб'єктивний поведінковий контроль. Кожний із цих компонентів має свою структуру і специфіку дії. Автор робить висновок, що емоційний відгук має однакову дієвість як на початку, так і у кінці періоду ранньої дорослості. У юнацькому віці простежується прямий зв'язок поведінкових показників донорства з високим рівнем емпатійних здібностей та інтернальним локусом контролю. У той же час, простежується відмінність у нормативній складовій юних донорів та людей, що не мають такого досвіду. Соціальні установки студентів першої групи характеризуються більш високим рівнем альтруїзму. Молоді люди, які не мали досвіду донора, декларують згоду долучитися лише у випадку, коли допомога стає необхідною близьким для них людям. Головним предиктором поведінки, у цьому випадку, виступає очікуваний жаль у зв'язку з пасивною позицією. У порівнянні з дорослими донорами, представники пізнього юнацького віку більш зацікавлені у матеріальній винагороді [2].

Життя людини у період дорослості насичене великою кількістю життєвих програм. Закономірно, що вони по різному впливають на розвиток просоціальних тенденцій, послаблюючи їх, чи навпаки, посилюючи. Найчастіше у психологічних роботах увага зосереджується на вивченні таких чинників як трудова діяльність людини, її сімейні статуси, матеріальне забезпечення, загальний рівень здоров'я та емоційного благополуччя. Зокрема обговорюючи особливості волонтерства у дорослому віці, психологи зазначають, що трудова діяльність та сімейні проблеми можуть послаблювати волонтерство. Рівень доходу та сімейний стан як детермінанти поведінки

мають різне забарвлення у юнацькому і дорослому періодах. Якщо у юнацькому віці вступ до шлюбу та рівень доходу суттєво не впливають на ставлення людини до волонтерської діяльності, то у дорослому віці ці показники виступають її важливими предикторами (Oesterle S., 2004).

Отже, довгострокові форми просоціальної діяльності є унікальним різновидом соціальної поведінки людини, яка має важливе суспільне значення та забезпечує вагомий вклад у розвиток особистості. Сучасне життя вимагає відродження гуманістичних традицій, розвитку у людей установок на іншого, орієнтації на людину. Готовність до активної участі у житті інших, надання їм допомоги, гуманність і альтруїстичність – важливі ціннісні риси особистості. Тривалий час у психологічній науці увага зосереджувалася переважно на вивченні короткотривалих, епізодичних, формах допомоги. Лише у останні роки спостерігається інтенсифікація пошуків у галузі психологічних основ участі людини у програмах тривалого сприяння спільнотам чи окремо взятій людині. Цікавою лінією аналізу проблеми є вивчення вікових аспектів цієї форми просоціальної поведінки. Використання онтогенетичного ракурсу обговорення проблеми створює можливість простежити вікову динаміку розгортання просоціальної поведінки, проаналізувати особливості цього процесу та його наслідків. Проблема вікового генезу тривалих форм просоціальної поведінки у період дорослості містить значне коло питань, які потребують подальшого аналізу. Доцільним є простеження вікових особливостей просоціальної поведінки, її рівневих та змістових характеристик, обговорення онтогенетично зумовлених тенденції розвитку тривалих форм просоціальної поведінки, специфіки активності на кожному з вікових етапів, особливості детермінації.

Список використаних джерел

1. Азарова Е. С. Психологические детерминанты и эффекты добровольческой деятельности : автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / Е. С. Азарова ; Кемер. гос. ун-т. — Кемерово, 2008. — 20 с.
2. Петренко М. В. Вікова специфіка предикторів, що обумовлюють просоціальну поведінку (на прикладі донорства крові) / М. В. Петренко // Вісник ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Психологія. — Харків : ХНПУ, 2012. — Вип. 42. — С. 193—202.

3. Шагурова А. А. Социально-психологическая готовность молодежи к волонтерской деятельности : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.05 / А. А. Шагурова. — М., 2013. — 26 с.
4. Cabrera-Darias M. E. Motivos, personalidad y bienestar subjetivo en el voluntariado / M. E. Cabrera-Darias, R. J. Marrero-Quevedo // *Anales de psicología*. — 2015. — Vol. 31. — PP. 791—801.
5. Dávila M. C. Age and motives for volunteering: Further evidence / M. C. Dávila, J. F. Díaz-Morales // *Europe's Journal of Psychology*. — 2009. — Vol. 2. — PP. 82—95.
6. Marta E. Young People and Volunteerism: A Model of Sustained Volunteerism During the Transition to Adulthood / E. Marta, M. Pozzi // *J. Adult. Dev.* — 2008, no. 15. — PP. 35—46.
7. Okun M. A. Age and motives for volunteering: Testing hypotheses derived from socioemotional selectivity theory / M. A. Okun, A. Schultz // *Psychology and Aging*. — 2003. — Vol. 18, no. 2. — PP. 231—239.
8. McLennan J. Age and Motivations to Become an Australian Volunteer Firefighter / J. McLennan, A. Birch // *International Journal of Mass Emergencies and Disasters*. — 2009. — Vol. 27, no. 1. — PP. 53—65.

NATALIA KORCHAKOVA

Kyiv

ONTOGENETIC ASPECTS OF LONG-TERM FORMS OF PROSOCIAL BEHAVIOR IN YOUTH AND ADULTHOOD

This article is devoted to the issue of genesis of long-term forms of prosocial behavior in youth and adult periods. The author proves the expediency of ontogenetic approach to this problem and highlights the main areas of current researches on the study of volunteering and donorship as forms of prosocial behavior. The author notes that the first manifestation of volunteering appears at adolescence. The analysis of researches suggests that the problem of age-related aspects of volunteering is not studied enough in the field of psychology. It is noted that these issues were intensified only the last time. The researches are focused on the study of the determining basis of the long-term prosocial behavior and its dispositional predictors. The article focuses on the issue of age-related features of this type of behavior. The author analyzes the researches which deal with problems of adolescents' and youth' readiness to volunteering, describes the models of youth and ideal volunteering. The main elements of these models are: character of motivation (presence or absence of orientation to another people), a group identity, a sense of satisfaction, an availability of family support. Taken together, these variables contribute to the formation of a unique construct – volunteer's role identity, which serves as a basis of prosocial intentions. Besides that, article describes the features of involving young people in the volunteer programs. Also the author discusses the main motives of volunteering; the features of its performance in different age periods, and the features of genesis of prosocial motives such as cognitive, career, social protection, altruistic motives etc.

Key words: prosocial behavior, volunteering, donorship, age-related features, genesis.

НАТАЛЬЯ КОРЧАКОВА

г. Киев

ОНТОГЕНЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ ДЛИТЕЛЬНЫХ ФОРМ ПРОСОЦИАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ В ЮНОШЕСКОМ И ВЗРОСЛОМ ВОЗРАСТЕ

Освещаются вопросы возрастного генезиса длительных форм просоциального поведения в юношеском и взрослом периодах. Обосновывается целесообразность онтогенетического ракурса рассмотрения проблемы, выделяются основные направления современных исследований, посвященных изучению волонтерства и донорства. Освещаются вопросы возрастных особенностей данных видов социально-ценностного поведения. Анализируются вопросы готовности к волонтерской деятельности, описываются модели волонтерства, особенности привлечения молодежи к волонтерским программам. Выделяются основные мотивы волонтерства, обсуждается специфика их действия в каждый из возрастных периодов, прослеживается линия генезиса познавательных, карьерных, социальных, защитных, альтруистических побуждений.

Ключевые слова: просоциальное поведение, волонтерство, донорство, возрастные особенности, возрастной генезис.

Стаття надійшла до редколегії 13.04.2016